

С. М. Кучеренкокандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України**Д. С. Мохонько**магістр соціально-психологічного факультету
Національний університет цивільного захисту України

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті визначається стан проблеми дослідження психологічних особливостей організації професійної діяльності спеціалістів ризиконебезпечних професій. Розглядаються етапи виконання рятувальниками професійної діяльності, професійно важливі якості, що мають сформуватися в особистості для здійснення цих робіт, та як необхідно їх урахувувати в організації праці безпосередньо рятувальника та керівника підрозділу.

Ключові слова: організація професійної діяльності, екстремальні умови діяльності, надійність, відповідальність.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що в наявних дослідженнях немає чіткого розуміння психологічних особливостей організації діяльності фахівців ризиконебезпечних професій. Так, однією з характерних ознак сучасності є постійний розвиток промисловості, зростання кількості підприємств, постійне ускладнення багатьох технологічних процесів різних виробництв і таке інше. Водночас, як свідчить статистика, неминуче відбувається й процес збільшення кількості виникнення надзвичайних ситуацій. У нашій державі виконання завдань з профілактики та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій як техногенного, так і природного походження покладено на Державну службу України з надзвичайних ситуацій (ДСНС). У ДСНС безпосередньо реагуванням та ліквідацією надзвичайних ситуацій займаються підрозділи оперативно-рятувальної служби цивільного захисту. Щоденно в державних пожежно-рятувальних частинах у цілодобовому режимі несуть службу пожежники-рятувальники. Саме ці фахівці першими приходять на допомогу людям, котрі потрапили в біду та потребують порятунку.

Численні техногенні катастрофи, стихійні лиха й інші надзвичайні ситуації, які відбуваються в нашій державі останнім часом, чітко показали важливість психологічної готовності рятувальників до виконання завдань в умовах, що вимагають від людини швидких, точних, безпомилкових дій. Велике значення має їх здатність переборювати наслідки впливу підвищеного навантаження на психіку, зберігати високу працездатність під час впливу різних стресогенних факторів. Всі ці аспекти необхідно урахувувати в організації професійної діяльності рятувальників ДСНС України,

що потребує проведення значної кількості різноманітних досліджень в напрямку вивчення психологічних особливостей їх організаційної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему організації професійної діяльності досліджували в своїх працях такі вчені, як А.М. Бандурко, А.А. Бодалев, В.А. Бодров, С.П. Бочарова, К.М. Гуревич, С.А. Дружилов, О.В. Землянська, С.М. Миронець, О.В. Тімченко, Л. А. Перелигіна, І.І. Приходько та інші. Зокрема в цих працях зазначалося, що ефективність дій фахівців ризиконебезпечних професій під час виконання завдань в умовах надзвичайних ситуацій значною мірою визначається рівнем організації дій як підрозділів, так і окремих спеціалістів, а також набутими організаційними вміннями керівників.

Особливо велику увагу приділяють надійності виконання професійних функцій в екстремальних умовах. Так, в положеннях теорії надійності професійної діяльності, розробленої такими дослідниками, як Ю.К. Беляєв, В.Г. Євграфов, В.Д. Небиліцин, В.Г. Пушкін, Ю.Г. Фокін та іншими, вказується на те, що дослідження проблеми надійності включає аналіз помилкових дій фахівців і включає в себе чисельні фактори, найбільш важливим серед яких є психологічний (К.М. Гуревич, Г.С. Нікіфоров, Н.Ф. Круглова та інші).

У нестандартних умовах, як зазначає у своїй роботі С.М. Миронець, у раптово виниклій складній обстановці на пожежі неадекватність самооцінки знижує надійність роботи. Неадекватно завищена самооцінка часто породжує схильність до ризику. С.М. Миронець виділяє наступні якості, важливі в професійній діяльності рятувальників: ініціативність, старанність, самодисципліна, холоднокровність, бездоганна пам'ять. Робиться

акцент на необхідності формування високих моральних якостей у рятувальників.

На думку А.П. Самонова і Б.А. Вяткіна, для того, щоб вчасно передбачити за малопомітними ознаками момент надзвичайної ситуації, рятувальник повинен володіти високою спостережливістю. Його надійність пов'язана з постійною високою відповідальністю кожного за відносної самостійності дій і рішень щодо врятування життя людей, коштовного обладнання; вольовими якостями (цілеспрямованість, ініціативність, рішучість, витримка, самовладання, наполегливість і завзятість); з розвитком здібностей мобілізуватися в потрібний момент. Вольові якості не є вродженими, а отже, їх можна і потрібно розвивати в процесі навчальної підготовки.

У дослідженні В.І. Дутова виявлено найбільш небезпечні ситуації у професійній діяльності рятувальника – це вибухи і неясність обстановки. Тому діяльність пожежних пов'язується з психологічною стійкістю до постійних стресових навантажень, зі здатністю до спільної роботи. Ненадійне виконання трудових обов'язків пожежних може супроводжуватися хронічним перенапруженням організму, підвищенням захворюваності і травматизму, зривами в роботі, «плинністю» кадрів.

У небезпечних професіях (до яких відносяться рятувальники) В.І. Васильєва виділяє дві основні професійно важливі якості: тривожність та інтроверсія. Співробітники з підвищеною тривожністю можуть бути більш чутливими до емоційного стресу, довго перебувати в стані фрустрації. В екстремальних умовах діяльності тривожні особи відчувають незадоволеність своєю роботою, а екстраверти навпаки лишаться задоволеними. Монотонність у екстравертів викликає втому.

Зв'язок між схильністю до стресу та порушеннями у функціонуванні когнітивної сфери особистості, що призводить до недостатньо диференційованої та адекватної орієнтації в соціальному середовищі, вивчався у дослідженнях А.С. Кондратьєвої. Встановлено, що у осіб, схильних до психосоматичних порушень, психологічний захист від стресорів послаблений через домінування у них репресивних форм захисту. Тобто ці особи замість перегляду доцільних способів поведінки придушують негативні переживання, свідомо відкидають негативний досвід, що призводить до суттєвого зниження соціально-психологічної компетентності.

Спираючись на вищезазначені положення, можна стверджувати, що дослідження проблеми психологічних особливостей організації професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних професій є актуальним і потребує свого вирішення.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз сучасного стану проблеми організації

професійної діяльності спеціалістів ризиконебезпечних професій та визначення напрямів її вирішення для рятувальників ДСНС України.

Виклад основного матеріалу. Урахування психологічних особливостей організації діяльності є значущим в будь-якій професійній сфері, зокрема серед працівників структурних підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, адже їх професійна діяльність потребує заздалегідь свідомого та системно організованого впливу на свою психіку з метою зміни її характеристики у бажаному напрямку.

Професійна діяльність рятувальника – одна з найскладніших, адже вона не тільки протікає в умовах постійного ризику, але й водночас належить до типів «людина – техніка» та «людина – людина», тобто включена до складної взаємодії з іншими людьми. У зв'язку із цим професійна підготовка рятувальників вимагає накопичення ними знань та уявлень про екстремальну ситуацію й особливості адаптації до неї, здобуття досвіду саморегуляції в умовах небезпеки, формування професійних якостей, релевантних вимогам професії. Недостатній розвиток певних навичок пов'язаний із ризиком появи психосоматичних порушень, професійною деформацією та вигоранням, зниженням ефективності виконання діяльності.

Для вивчення психологічних особливостей праці рятувальних підрозділів застосовують метод системного аналізу професійної діяльності – професіографію, тобто детальну характеристику професійної діяльності із зазначеними умовами виробничого середовища, послідовністю, тривалістю та частотою кожної робочої операції, важкістю та напруженістю трудового процесу тощо. Спеціалісти аварійно-рятувальних підрозділів виконують своє завдання в повсякденних, особливих та екстремальних умовах, що висуває відповідні вимоги до їх професійних здібностей, мотивації, стресостійкості, відповідальності та вимагає відповідати певним психологічним складникам особистості. Вчасна організація і швидке проведення рятувальних та інших невідкладних робіт у районах стихійного лиха, значних аварій та катастроф, осередках ураження – найважливіше завдання кожного рятувальника.

Рятувальні та інші невідкладні роботи здійснюються у три етапи. На першому етапі вирішуються завдання щодо екстреного захисту населення; запобігання розвитку чи зменшення впливу наслідків; підготовки до виконання рятувальних та інших невідкладних робіт. Основними заходами екстреного захисту населення є такі: оповіщення про небезпеку; використання засобів захисту; додержання режимів поведінки; евакуація у безпечні райони; здійснення санітарно-гігієнічної, протиепідемічної профілактики і надання медичної допомоги; локалізація аварій; зупинка чи зміна техно-

логічного процесу виробництва; попередження (запобігання) і гасіння пожеж.

На другому етапі проводяться такі роботи, як пошук потерпілих; витягання потерпілих з-під завалів, палаючих будинків, пошкоджених транспортних засобів; евакуація людей із зони лиха, аварії, осередку ураження; надання медичної допомоги; санітарна обробка людей; обеззараження одягу, майна, техніки, території; проведення інших невідкладних робіт, що сприяють і забезпечують здійснення рятувальних робіт.

На третьому етапі вирішуються завдання щодо забезпечення життєдіяльності населення у районах, які потерпіли від наслідків надзвичайної ситуації, а саме: відновлення чи будівництво житла; відновлення енерго-, тепло-, водо-, газопостачання, ліній зв'язку; організація медичного обслуговування; забезпечення продовольством і предметами першої необхідності; знезараження харчів, води, фуражу, техніки, майна, території; соціально-психологічна реабілітація; відшкодування збитків.

Рятувальні та інші невідкладні роботи характеризуються великим обсягом і обмеженим часом на їх проведення, складними умовами обстановки та граничною напругою сил особового складу. Вони проводяться безпосередньо вдень та вночі, за будь-якої погоди, до їх повного завершення. Це накладає високі вимоги щодо готовності кожного рятувальника діяти за призначенням, відповідно до його психологічних, фізичних, психофізіологічних та моральних якостей.

Службова діяльність підрозділів спрямована на забезпечення та підтримку готовності особового складу та техніки до надзвичайної ситуації. Розглянувши умови, які характерні для цього виду діяльності, насамперед можна відзначити їх екстремальність. Цей критерій визначає організацію професійної діяльності рятувальників. Також на організацію професійної діяльності впливають й інші зовнішні фактори, зокрема має значення в організації діяльності в екстремальних умовах дефіцит часу та інформації; невизначеність можливих варіантів зміни обстановки; необхідність негайного вирішення завдань, що вимагають нестандартного підходу; висока відповідальність за наслідки прийнятих рішень; відповідальність за життя та здоров'я особового складу, виконання завдань; забезпечення оперативної готовності технічних засобів; висока температура і концентрація продуктів горіння; робота на висоті; значні фізичні навантаження під час рятування людей і матеріальних цінностей тощо.

Трудова діяльність рятувальника спрямована на пошук, рятування і захист людей (у тому числі надання їм невідкладної медичної та психологічної допомоги), а також матеріальних і культурних цінностей та захист довкілля під час виникнення над-

звичайних ситуацій, що потребують залучення працівників, які мають спеціальну підготовку, засоби індивідуального захисту та оснащення. Рятувальні та інші невідкладні роботи проводяться з метою пошуку постраждалих, надання їм медичної допомоги та їх евакуації, а також для забезпечення життєдіяльності міст та об'єктів народного господарства шляхом локалізації та ліквідації наслідків аварій у мережах комунального господарства, енергетики, транспорту та зв'язку. Специфічний характер діяльності зумовлений постійним включенням в роботу слухового та зорового аналізаторів. Вони повинні відповідати високим вимогам (гострота зору повинна бути не менше 0,8, сприйняття шепоту – з відстані не менше 4 м на кожне вухо). Також високі вимоги висуваються до стану вестибулярного аналізатора. Під час надзвичайної ситуації рятувальнику доводиться виконувати завдання під впливом різноманітних шумів, при цьому він повинен розрізняти й оперативно реагувати на команди керівника, за різноманітними відволікаючими шумами мати змогу розрізнити звернення постраждалих про допомогу. У деякі моменти поступає слухова і зорова інформація одночасно (вибух, обвал конструкції тощо). Увага характеризується великим напруженням протягом усього часу проведення рятувальних робіт і дозволяє рятувальникам здійснювати контроль за дотриманням порядку своєї діяльності, за роботою технічних засобів, за змінами обстановки в надзвичайній ситуації вдень та вночі.

Сигнал тривоги є завжди несподіваним. Він застає рятувальників під час будь-якої повсякденної діяльності. Раптовість отримання сигналу тривоги, дефіцит часу, невизначеність ситуації (через відсутність достатньої інформації про виникнення надзвичайної ситуації) викликає у рятувальників емоційне напруження, яке може наростати. Протягом короткого часу може різко змінюватись вид діяльності рятувальників, що, безумовно, відображається на емоційному стані і руховій активності рятувальників. Основними каналами обігу інформації є такі зв'язки, як зв'язок із старшим оперативним черговим чергових сил ДСНС України, зв'язок із технічним персоналом об'єкта, зв'язок з іншими службами міста, зв'язок із старшим оперативної групи з координації дій Штабу сил Цивільного захисту або ДСНС України, залежно від категорії надзвичайної ситуації, органами МВС, зв'язок із посадовими особами ДСНС України.

Ситуації, що потребують великих вольових зусиль, виникають часто і регулярно. Ступінь емоційної напруги є різноманітним і коливається в широких межах від помірного до надто високого, тому вольові якості відіграють вирішальну роль у формуванні стійкості рятувальника до впливів вражаючих факторів і психотравмуючих умов надзвичайної ситуації. Від рівня розвитку вольових характеристик залежить здатність рятувальника

діяти в умовах, пов'язаних з ризиком для його здоров'я і життя. Найбільш важливою з таких характеристик є емоційно-вольова стійкість.

Важливою умовою успішного виконання рятувальниками аварійно-рятувальних робіт у надзвичайній ситуації є їхня впевненість у власних можливостях, здатність до самостійного виконання професійних обов'язків. Ця умова залежить від характеристик самовідношення, самооцінки рятувальника й рівня самоконтролю. Під самооцінкою розуміється здатність об'єктивно оцінювати результати своєї діяльності, а під рівнем самоконтролю уміння надіятись тільки на власні сили, а також відповідати за свої вчинки. Низький рівень розвитку цих характеристик у рятувальника спричиняє його нездатність самостійно діяти, знижує працездатність під час виконання складних і відповідальних задач за призначенням в екстремальних умовах надзвичайної ситуації. Не менш важливою психологічною якістю рятувальника є мотивація, тобто спонукання, що викликає активність організму й визначає його спрямованість на певний вид діяльності.

Висновки і пропозиції. Проведений аналіз професійної діяльності рятувальників ДСНС України дозволяє визначити, що висуваються відповідні вимоги до їх професійної мотивації, психологічного складу особистості, професійних здібностей, стресостійкості, відповідальності, що відіграє значну роль під час безпосередньої організації різних видів робіт в екстремальних умовах, тобто потрібно мати уявлення про психологічні особливості особистості фахівців, враховувати те, що діяльність в екстремальних умовах передбачає наявність високих вимог до психологічних аспектів організаційних функцій, котрі виконують спеціалісти ризиконебезпечних професій. Такі люди повинні вміти постійно контролювати свій стан, бути готовими до швидкого прийняття рішень,

адекватно оцінювати ситуацію. Все це потребує значних психічних зусиль і психологічної стійкості. Ефективно виконувати вищезазначені завдання професійної діяльності в екстремальних умовах рятувальники мають можливість лише за умови достатнього рівня як особистісної організації праці, так і належної організації роботи керівного складу підрозділів. Все це потребує виконання досліджень в напрямку підвищення психологічного рівня здійснення організаційних функцій фахівцями ризиконебезпечних професій в екстремальних умовах, що і буде зроблено в нашій наступній роботі.

Література:

1. Кучеренко С.М. Організаційні аспекти психологічного забезпечення успішності службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю. С.М. Кучеренко, Н.С. Кучеренко. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Вип. 1. Т. 2. Херсон, ХДУ, 2018. С. 159–165
2. Кучеренко Н.С. Професійно-важливі якості особистості як основа прогнозування успішності службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Вип. 1. Том 2. Херсон, ХДУ, 2014. С. 127–132
3. Миронець С.М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: Монографія / С. М. Миронець., О. В. Тімченко. К.: ТОВ «Видавництво Консультант», 2008. 232 с.
4. Рядинська Є.М. Професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України: дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09. «Психологія діяльності в особливих умовах». Х., 2011. 250 с.

Кучеренко С. М., Махонько Д. С. Психологические особенности организации профессиональной деятельности специалистов рискоопасных профессий

В статье определяется состояние проблемы исследования психологических особенностей организации профессиональной деятельности специалистов рискоопасных профессий. Рассматриваются этапы выполнения спасателями профессиональной деятельности и профессионально важные качества, которые должны быть сформированы у личности для осуществления этих работ, и как необходимо их учитывать в организации труда непосредственно спасателя и руководителя подразделения.

Ключевые слова: организация профессиональной деятельности, экстремальные условия деятельности, надежность, ответственность.

Kucherenko S. M., Mokhonko D. S. Psychological features of the organization of professional activity of specialists in risky occupations

The article defines the state of the problem of studying the psychological features of the organization of professional activity of specialists in risky occupations. The stages of performance of professional activities by rescuers and professionally important qualities that should be formed in the individual for the implementation of these works are considered, and how it is necessary to take them into account in the organization of labor directly by the rescuer and the head of the unit.

Key words: organization of professional activity, extreme conditions of activity, reliability, responsibility.